

TOSHKENT TERRAKOTA YODGORLIKLARIDA IKKI BOSHLI ILON TASVIRI

Nasritdinova Munira

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi

Kichik ilmiy xodim

(+998 90)963-04-34

munira0434@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23059198>

Annotasiya. Maqolada Toshkent hududidan topilgan ikki boshli ilon tasvirli terrakota arxeologik va ramziy xususiyatlari tahlil qilinadi. Topilmaning shakli, yasash texnikasi, bezaklari va ikonografik xususiyatlari hamda uning Markaziy Osiyodagi qiyosiy namunalari o'rganiladi. Ilon obrazining qadimgi jamiyatlar mifologiyasidagi himoya, unumdorlik, abadiy hayot va dualistik qarashlar bilan bog'liq ma'nolari yoritiladi. Ikki boshli ilon tasviri Markaziy Osiyo aholisining diniy-ramziy qarashlari va mifologik tafakkurini o'rganishda muhim arxeologik manba sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Toshkent, terrakota, ikki boshli ilon, ilon timsoli, arxeologiya, mifologiya, ramziylik, diniy qarashlar, Markaziy Osiyo, ilk o'rta asrlar.

Аннотация. Найденное в Ташкентской области терракотовое изделие с изображением двухголовой змеи служит ценным источником для изучения мифологического мышления, религиозно-символических представлений и художественных традиций древних народов Центральной Азии. Его форма, декор и сравнительный материал позволяют проследить устойчивые культурные традиции, связанные с образом змеи. В то же время отсутствие точных сведений об археологическом контексте находки указывает на необходимость дальнейших углубленных исследований для определения ее датировки, функционального назначения и семантического содержания.

Ключевые слова: Ташкент, терракота, двухголовая змея, образы змей, археология, мифология, символика, религиозные представления, Центральная Азия, раннее Средневековье.

Abstract. A terracotta artifact depicting a two-headed snake, discovered in the Tashkent region, serves as a valuable source for studying the mythological thinking, religious-symbolic concepts, and artistic traditions of the ancient peoples of Central Asia. Its form, decoration, and comparative material make it possible to trace enduring cultural traditions associated with the image of the snake. At the same time, the lack of precise information regarding the artifact's archaeological context highlights the need for further in-depth research to determine its dating, functional purpose, and semantic significance.

Keywords: Tashkent, terracotta, two-headed snake, snake imagery, archaeology, mythology, symbolism, religious beliefs, Central Asia, Early Middle Ages.

O'zbekiston hududi qadimdan turli madaniy an'analar, diniy-mafkuraviy qarashlar va badiiy tasviriy san'at shakllari shakllangan muhim tarixiy-madaniy makonlardan biri hisoblanadi.

Ayniqsa, arxeologik yodgorliklardan aniqlangan sopol va terrakota buyumlar qadimgi va o'rta asr jamiyatining moddiy madaniyati, estetik qarashlari, diniy tasavvurlari hamda mifologik dunyoqarashini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Bunday topilmalar orasida hayvonlar, qushlar, insonlar va mifologik mavjudotlarning tasvirlari alohida ahamiyat kasb etib, ular orqali o'tmish jamiyatlarining ramziy tafakkuri va diniy-mafkuraviy qarashlarini tiklash imkoni paydo bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, Toshkent atrofidan topilgan va hozirda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbekiston tarixi davlat muzeyining arxeologiya fondida saqlanayotgan ikki boshli ilon tasvirlangan terrakota buyumi alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi (1-rasm). Mazkur topilma o'zining shakli, ishlanish texnikasi, bezak xususiyatlari va tasviriy yechimi bilan Markaziy Osiyoning qadimgi va o'rta asr arxeologik materiallari orasida o'ziga xos o'rin tutadi. Topilmaning ikki boshli ilon shaklida ishlanganligi uning oddiy dekorativ buyum emas, balki muayyan mifologik, diniy yoki ramziy mazmunga ega bo'lgan ashyo bo'lishi ehtimolini ko'rsatadi.

XX asr boshlarida Toshkent yaqinida tasodifan ilon shaklidagi terrakota topilgan, ammo uning topilishi bilan bog'liq holatlar noma'lumligicha qolmoqda. [1, 26-27]. Qo'lda yasalgan Ilon tasviri. Loy massasi yaxshilab tindirilgan va puxta qorilgan. Pishirish jarayoni bir tekis kechgan bo'lib, sinish joyida g'ishtsimon qizg'ish rang namoyon bo'ladi. Buyumning tashqi yuzasi och kulrang angob bilan qoplangan. Uning pastki qismi yaxlit shaklga ega bo'lib, ingichka va egilgan dum qismidan boshlab sezilarli darajada yo'g'onlashadi hamda tubi biroz yassilangan. Tananing eng katta qalinligi 4 sm ni tashkil etadi. So'ngra u ikkita ingichka, ilonsimon tanaga ajraladi. Ularning boshlari sinib tushgan. Ikki tola nafis tarzda bir-biriga chirmashgan holda yuqoriga ko'tarilib, tana tomon egiladi. Tananing ko'ndalang kesimi aylana shaklida. O'ramlar tanaga joylashtirilib, barmoqlar yordamida tekislangan, buni sirtida qolgan izlar tasdiqlaydi.

Ilon tanasining o'rta qismi diametri taxminan 5 mm bo'lgan kovak naysimon shtamp yordamida hosil qilingan, botiq doirachalar shaklidagi uchta bo'ylama qator bilan bezatilgan. Tananing ingichkaroq bo'lgan dum va bosh (bo'yin) qismlarida esa bunday belgilarning faqat bitta qatori mavjud. Bezagi dog'li naqsh bilan ajralib turadi. Ilonning uzunligi 34 sm, balandligi esa 10 sm. Ushbu topilma haqida dastlab 1913-yilda Turkiston arxeologiya ixlosmandlari to'garagining bayonnomalarida xabar berilgan [2, 26-27]. Keyinchalik M.E. Voronets «Farg'ona vodiysidagi Sox qishlog'idan topilgan ilonlarning toshdagi tasviri» nomli maqolasida qiyosiy material sifatida ikki boshli ilon tasvirini e'lon qildi va uni VI-VII asrlarga oid deb baholadi [3, 50-51]. Markaziy Osiyo hududida ilonlarning juda qadimiy tasvirlarining salmoqli qismi ma'lum. Ular Soymalitosh hududidagi qoyatosh suratlarida uchraydi. Kugart dovoni yaqinida. Xo'jakent yaqinidagi Mog'ultog' tog'larining Shulluq-soy hududida, Samarqand viloyatidagi Ilon-soy darasida va boshqa joylarda [4, 50]. Markaziy Osiyoda, xuddi Yaqin Sharqdagi kabi, tasvirlangan ilonlar asosan xol-xol naqshli bo'lgan. Miloddan avvalgi II mingyillik oxirlariga oid Ulug'-tepa (Turkmaniston) manzilgohidan xol-xol bo'yoq izlari saqlanib qolgan terrakota ilon topilgan. [5, 433]. Anovdagi (Turkmaniston) janubiy qo'rg'ondan topilgan loy krujkada ham xol-xol ilon tasviri qayd etilgan. Bu yerda ilon krujka chetiga tomon yuqoriga sudralib chiqayotgandek ko'rinadi va uning tanasi chuqurcha shaklidagi nuqtalar naqshi bilan qoplangan [6]. Marg'iyonaga (miloddan avvalgi 2-mingyillik) oid mashhur sopol idishning cheti bo'ylab ilonlar bilan almashinib turuvchi, qo'lda qo'pol tarzda yasalgan odam va hayvon shakllari harakatlanadi. Ilonlar hayvonlarga pastdan yopishadi (xuddi ularni so'rayotgandek). Ilonlar hayvonlardan «hayotbaxsh urug'»ni o'g'iraydilar [7, 172]. Murg'ob vohasidagi muhr-tumurlarning kul'tga oid ramziyligi o'xshashdir. Oltin-tepa (Janubiy Turkmaniston)dan topilgan muhrlarda yarim oy tasviri

ustida xoch joylashgan bo‘lib, yarim oy ichida ilon o‘ralib turadi [8, 553]. Boshqa bir muhrda ilon erkak yo‘lbarsning qorniga bosilib turibdi [9, 529]. Farg‘ona vodiysidagi So‘x qishlog‘ida topilgan, miloddan avvalgi II mingyillikka oid mashhur tosh haykalda biz xol-xol ilonlarni ko‘ramiz. U qora xrizotil bo‘lagidan yasilib, sayqallangan. Ilonlar tanasiga chuqurchalar o‘yilib, ular gips bilan to‘ldirilgan. Ushbu topilmalarning barchasi ilonni qadimgi dehqonlar tomonidan e‘zozlangan hamda ayol iloh, shuningdek, unumdorlik va abadiy hayot tushunchalari bilan bog‘liq mavjudot sifatida tavsiflaydi. Ilon himoyalovchi tumor sifatida e‘zozlangani bois, u bilan bog‘liq obrazlar ko‘lami juda kengdir. Ilon nafaqat sehr-jodu va afsunlar mavzusi, balki jahon mifologiyasidagi eng keng tarqalgan ramzlardan biridir. Ilon tabiatning qorong‘u kuchlari, suvlar va yer osti dunyosi bilan bog‘liqdir. U — zulmat hukmdori, do‘zax farzandi va halokat darakchisi. Shu bilan birga, ilon qo‘riqchi va himoya vositasi vazifasini ham bajaradi. Bu esa uni insonlar himoyachisi, xonadon posboni va farovonlik ramziga aylantiradi [10, 34]. Ilon shaklidagi spiral bilaguzuklar keng tarqalgan edi. Ular, ehtimol, himoya tumorlari vazifasini o‘tagan. Markaziy Osiyoda ushbu motiv ko‘plab asarlarda — Oks xazinasi (miloddan avvalgi V-IV asrlar) tarkibidagi oltin ilondan tortib, o‘rta asrlarga oid kumush bilaguzuklargacha bo‘lgan namunalarda — uchraydi. Ilonlarni muqaddas jonivorlar sifatida e‘zozlash odati dunyoning ko‘plab mamlakatlarida, ayniqsa Osiyo va Afrikada keng tarqalgan edi. Ba‘zi Afrika qabilalari ilonlarni har xil turdagi farovonlik posbonlari sifatida ulug‘laydilar va hatto ularni xudolarning elchilari deb biladilar. Qadimgi Misrda kobra muqaddas hisoblangan. Mesopotamiya muhrlarida ilonlar ko‘pincha muqaddas daraxtlarni qo‘riqlayotgan holda tasvirlangan. G‘arbiy Afrikada uzoq vaqtdan beri ilonlarga sig‘inish an‘anasi mavjud. Mahalliy aholi shu kungacha xayrli va yovuz ilonlar haqidagi ko‘plab afsona hamda rivoyatlarni saqlab qolgan. Tanzaniyada muqaddas piton ilonini o‘ldirish jinoyat hisoblangan. Afrika xalqlarining urf-odatlarini o‘rgangan sayyoh Jozef Vagner quyidagi holatni tasvirlaydi: pitonni o‘ldirishda aybdor deb topilgan shaxs kulbaga qamalgan, so‘ngra kulba qulflanib, unga o‘t qo‘yilgan. Agar mahbus yonayotgan kulbadan tashqi yordamsiz qochishga muvaffaq bo‘lsa, u ayblovdan ozod etilar va qatl qilinmasdi [11, 68-69].

Hindistonda ilonlarni muqaddas jonivorlar sifatida e‘zozlash keng tarqalgan bo‘lib, ular orasida kobralar alohida hurmatga sazovor hisoblanadi. Ming yillar davomida — ya‘ni hinduizm va hindu mifologiyasi paydo bo‘lgan davrdan boshlab — kobra muqaddas jonivor deb hisoblanib kelinadi. Ushbu kul‘ning kelib chiqishini tushuntiruvchi qadimiy afsona mavjud. Hindlarning bosh xudolaridan biri bo‘lmish Vishnu ko‘plab qahramonlik ishlarini amalga oshirgan va ko‘p bor qiyofa o‘zgartirgan. Ketma-ket o‘zgarishlar va mujassamlanishlar orasidagi — abadiyatga teng davom etgan — oraliq vaqtlarda Vishnu ulug‘vor kobra — Sheshining uzun tanasi halqalari ustida hordiq chiqarar va uyquga ketardi. Bu xayrixoh ilonning yettita boshi uxlab yotgan xudo uzra egilib, uning uyquasi — abadiyatga teng bo‘lgan uyqu — ustiga orombaxsh soya tashlab turardi. Shu sababli hindlar kobrani ulug‘laydilar. Hindistondagi shtatlar, shaharlar, tog‘lar va daryolar — masalan, Nagaland, Nagerkoyl, Nagpur, Nagari va Naga tog‘lari — kobra nomi bilan atalgan. Kobralarga bag‘ishlangan butun boshli ibodatxonalar mavjud bo‘lib, har yili ularning sharafiga maxsus festivallar o‘tkaziladi [12, 69-70]. Markaziy Osiyo va Kavkazda ilonning odamlar oldiga o‘z-o‘zidan kirib kelishi yaxshilik belgisi hisoblangan. Ayrim arman qishloqlarida ilonlar odamlar bilan birga uylarda yashaydi, ular “uy ilonlari” deb ataladi. Bu ilonlarni — ko‘pincha kalamush ilonlarini — o‘ldirmaslik kerak degan keng tarqalgan e‘tiqod mavjud. Chunki ularni o‘ldirish baxtsizlikka olib kelishi mumkin, ayniqsa, gap uy ichida topilgan zaharli ilon haqida ketayotgan bo‘lsa. Bundan tashqari, ilonlar o‘zlariga zarar yetkazganlarni ta‘qib qilib, topa oladi, degan e‘tiqod ham paydo bo‘lgan. Ilonni o‘ldirish omadsizlik olib keladi, degan tushuncha dunyoning ko‘plab mamlakatlarida shu kungacha saqlanib qolgan. Markaziy Osiyoda shunday e‘tiqod borki,

agar odam ilonni o'ldirsa, boshqa bir ilon muqarrar ravishda uning oldiga kelib, chaqib oladi. Shu sababli Turkmanistonda o'ldirilgan har qanday ilonni darhol ko'mib tashlash odati mavjud [13, 72]. Ilon tabiatning qorong'u kuchlari va yer osti dunyosi bilan ham bog'liqdir. Bu tushunchalar turli xalqlarning dini, mifologiyasi va san'atida o'z aksini topgan. Muqaddas Kitobda Xudoning Odam va Havoni yaratishi hamda ularning Jannatdan haydalishi hikoya qilinadi. Bunga sababchi ayyor ilon — vasvasachi bo'lib, Shayton aynan shu qiyofada harakat qilayotgan edi. Aynan u Havoni — va u orqali Odamni — Jannatdagi taqiqlangan mevani uzib yeyishga undagan edi. Aynan shu gunoh tufayli ular Jannatdan quvilish jazosiga duchor bo'ldilar. Qadimgi Eron san'atida yorug'lik va quyosh xudosi Mitra ba'zan otliq sifatida tasvirlanadi. Uning oti Axrimanning xavfli maxluqi bo'lgan ilonni oyoq osti qiladi. Vaqt xudosi Zrvan ko'pincha uni bo'g'ayotgan ilon bilan tasvirlanadi. Qadimgi Markaziy Osiyo an'alariga asoslangan keyingi adabiy va badiiy asarlarda ham ilonlar yovuzlik tamoyilining ramzi sifatida tasvirlanadi.

Markaziy Osiyo va unga qo'shni hududlarning qadimiy o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan aholisi shunday mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan. Bularning barchasi shuni ko'rsatadiki, ikki boshli ilon tasvirlangan terrakota buyum va So'xdan topilgan tosh haykal, ehtimol, ezgulik va yovuzlik — yorug'lik va zulmat kuchlari o'rtasidagi kurashni ifodalaydi hamda Markaziy Osiyo qadimiy aholisining dualistik dunyoqarashini aks ettiradi. Ikki boshli terrakota ilon topilmasi bilan birga hech qanday qo'shimcha materiallarning mavjud emasligi, shuningdek, buyumning o'ziga xos xususiyati uning vazifasi yoki davrini aniqlashni nihoyatda qiyinlashtiradi. Bizning nazarimizda, M.E. Voronets tomonidan belgilangan sana maqbuldir va bu ilonni ilk o'rta asrlarga oid deb hisoblash mumkin.

Toshkent hududidan topilgan ikki boshli ilon tasvirli terrakota Markaziy Osiyo qadimgi aholisining mifologik tafakkuri, diniy-ramziy qarashlari va badiiy ananalarini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi. Uning shakli, bezaklari va qiyosiy materiallari ilon timsolining davom etgan madaniy an'alarini saqlab qoladi. Shu bilan birga, topilmaning aniq arxeologik konteksti noma'lumligi kelgusida uning sanasi, funksional vazifasi va semantik mazmunini yanada chuqur tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

1- rasm

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Вып. 1. - Ташкент, 1913. 26-27 с.
2. O'sha joy 26-27 b.

3. Воронец М.Э. Каменное изображение змей из кишлака Сох Ферганской долины // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК). Вып. 61. - М., 1956., 50-51 с.
4. O'sha joy 50 b.
5. Сарианиди В.И. Исследование слоев раннего железного века на Улуг-депе // Археологические открытия. 1970. - М., 1971. 433 с.
6. Pumpelli R. Explorations in Turkistan expedition of 1904. Prehistoric civilizations of Anau. Washington, 1908. vol. 1, pl. 13, no. 2.
7. Сарианиди В.И. Культовый сосуд Маргианы // Советская археология. 1980. № 2. 172 с.
8. Массон В.М. Раскопки жилых кварталов и погребальных комплексов Алтын-депе // Археологические открытия. - М., 1977. 553 с.
9. Сарианиди В.И. Новые открытия в низовьях Мургаба // АО 1974. - М., 1975. 529 с.
10. Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент, 1987. 34 с.
11. Заянчковский И.Ф. Животные, приматы и предрассудки. - М., 1991., 68-69 с.
12. Заянчковский И.Ф. Животные, приматы и предрассудки. - М., 1991. 69-70 с.
13. O'sha joy 72 b.